

התישבות בשעת סכנה

הרב מרדכי גודמן

ראשי פרקים:

- א. הקדמה
- ב. דיני שעת הסכנה
 1. איסור כניסה למקום סכנה
 2. חובת זהירות גדולה בשעת סכנה
 3. סכנה מרודף לעומת סכנות טבעיות
 4. שינוי ההלכה בזמן צרה
 5. איסור שינוי התנהגות
- ג. נסיעה בדרכים מסוכנות – יסוד ההיתר
 1. לסמוך על רוב בשעת סכנה
 2. שומר פתאים ה'
 - א) הדין בגמרא
 - ב) הסברים לכלל
 3. נסיעה על מנת לשמור על ציר פתוח
- ד. כמה דינים פרטיים בנסיעה בדרכי יש"ע
 1. נסיעה לבית הספר
 2. הסתרת זהות הרכב
 3. נותני שירותים
 4. הבדל בין פרנסה לתחביבים
- ה. חובת ההשתדלות
 1. זמנים בהם אין לסמוך על ימן השמים ירחמו'
 2. הגבול בין בטחון להשתדלות
 3. ריבוי השתדלות ומיעוט הסתמכות על הנס
 4. השתדלות בעבור הכלל
- ו. סיכום

א. הקדמה

מראש השנה תשס"א מצויה ארץ ישראל במאבק דמים. ההתיישבות בישי"ע ובבקעה, נמצאת ראשונה בחזית. מלחמה זו לובשת צורה ופושטת צורה, אך הדבר המאפיין שלה הוא סכנה לכל אדם מישראל בכל מקום אשר אליו יפנה. מאמר זה² יבדוק מהן ההשלכות ההלכתיות של מצב זה.

תחילה נעסוק בהשלכות של שעת סכנה על האדם הפרטי באשר הוא, האם מידת הדין מתוחה יותר, או שמא עולם כמנהגו נוהג. אח"כ המאמר יגע בברור הנקודה האם מותר, אסור או שמא יש חובה של נסיעה בכבישי ישי"ע? לבסוף המאמר ידון בכמה נקודות פרטיות: האם מותר לאדם הנוסע בכביש שמצויה בו סכנה להתחפש לנוכרי? מה דינם של ילדים הנוסעים בכבישים לבית ספרם? האם יש הבדל בין נסיעה לפרנסה לבין נסיעה לשם תחביב? האם יש הבדל בין התושבים הקבועים לבין נותני שירותים?

כספיח לכל הדיון, המאמר יעסוק בסופו בנקודה אחת של היחס בין חובת הביטחון לבין חובת ההשתדלות ויביט על הנושא בעיקר מנקודת מבטו של הראי"ה קוק שמתוקף דרכו החינוכית הגיעו רוב המתדיינים למקומם.

היות שאנו עוסקים במאבק ראוי לצטט את דבריו של ספר החינוך (מצוה תקכה):

"שנמנענו שלא לערוץ ולפחד מן האויבים... אבל החובה עלינו להתגבר כנגדם ולהתחזק ולעמוד בפניהם, ועל זה נאמר [דברים ז', כ"א], לא תערץ מפניהם, ונכפלה המניעה במקום אחר [שם ג', כ"ב] באמרו לא תיראום. משורשי המצוה שיש לכל אחד מישראל לשום לה' יתברך מבטחו, ולא יירא על גופו במקום שיוכל לתת כבוד לה' ברוך הוא ולעמו".

ב. דיני שעת הסכנה

איסור כניסה למקום סכנה

במסכת ברכות (דף ג.) שנינו:

1. בחרתי במינוח של מאבק היות שעדיין הממשלה שהיא הסמכות הריבונית לא הכריזה על מלחמה. ולכן נקודת המבט של המאמר היא כיצד משפיעה הסכנה בה נמצא גם כל יהודי בכל מקום שהוא בארץ ישראל, על הנוסע בדרכי ישי"ע.

2. מאמר הדין בהיבטים של מלחמה זו התפרסם ע"י הרב יונתן אלרן (צוהר ו' אביב תשס"א). וכן התפרסם בתחומין יז מאמר מפרי עטו של הרב יעקב זיסברג, הדין בחובת העליה לא"י. בסוף מאמרנו נביא משם שתיים מהנהגותיו של הרב זוננפלד. בתחומין יב התפרסם מאמרו של הרב יעקב אריאל, שנכתב בעקבות מלחמת המפרץ ושם דן האם מותר לנטוש את ר"ג ולעזוב את הארץ מפאת הסכנה.

"תנו רבנן, מפני שלש דברים אין נכנסין לחורבה: מפני חשד, מפני המפולת ומפני המזיקין".

האיסור להכנס למקום סכנה הוא מביטול מצות עשה של ונשמרתם כך עולה משו"ת עין יצחק (ח"א אה"ע סימן פ) הכותב כך:

"ואף שמה שכל אחד מחוייב לשמור עצמו שלא להכניס במקום סכנה כמו דאין נכנסין לחורבה משום מפולת וכדומה, דטעמא משום דונשמרתם לנפשותיכם דנימא דהוי מה"ת".

המסקנה מדבריו, מקור האיסור של כניסה למקום סכנה, הוא מהתורה והבסיס לכך הוא מטעם ונשמרתם לנפשותיכם.

וכן בשו"ת נודע ביהודה (מהדורה תנינא יו"ד סימן ז) כתב:

"ולדרכנו יובן דזה המהלך במקום סכנה הוא עובר על דברי תורה, דכתיב: 'ונשמרתם מאוד לנפשותיכם' וגם מזכירין עונותיו וממילא הקב"ה מתמלא עליו עברה, דאילו בשאר איסור שאדם עושה לא בשביל עבירה זו יתמלא הקב"ה עברה עליו, אבל זה שגורם להזכיר כל עונותיו הקב"ה מלא עליו עברה".

ובפסקי דין רבניים (חלק ח' עמוד רטז) כתבו שאפילו להכנס למצב של ספק ספיקא אסור וזה לשונם:

"ועיין עוד בתשובת אבקת רוכל להב"י סימן רי"ג שהביא תשובת הרדב"ז דספק ספיקא במקום סכנא אסור, וטעם הדבר נראה עפ"י"מ שכתב הרמב"ן בריש חולין דאף דספק טומאה ברשות הרבים טהור אבל בתרומה וקדשים דבעינן שמור ומשמרת תרומותי כתיב, ספק טומאה ברה"ר טמא, דמאחר דאין זה שמור, דבמקום דכתיב שמירה צריך להיות ודאי ואינו מועיל ספק ספיקא דעכ"פ הוא לא שמור. והנה כל הדין שאדם אסור להיכנס לסכנה נובע ממה שנאמר ונשמרתם מאד לנפשותיכם, הרי דחייב אדם להישמר מאד מלהיכנס בסכנה, ומאחר דאיכא דין שמירה במקום סכנה, לכן אין דין של רוב וספק ספיקא וכמו שכתב הרמב"ן לענין ספק טומאה ברה"ר".

חובת זהירות גדולה בשעת סכנה

בפסקה הקודמת ראינו שאסור לאדם להכניס את עצמו למקום סכנה, אך לפעמים הסכנה רודפת אחר האדם. וגם בשעה זו השגחת הקב"ה חופפת עליו והיא אינה סותרת את התביעה מהאדם, שגם בשעת סכנה הוא נדרש לזהירות גדולה יותר. כן מבואר בשו"ת יהודה יעלה (ח"א יו"ד סימן שנה) בהגהה מבנו וזה לשונה:

"שאלתי אותו על מאמר זה המורגל בפי כל דמאבד עצמו לדעת אין לו חלק לעולם הבא והרבה טרח ויגע אז. ולא מצא מאמר זה בשום מקום

וכדומה שאמר מקור לזה ממה שכתוב בפרק ראשון של מסכת עבודה זרה: רבי חנינא בן תרדיון שאל מה אני לעוה"ב? ומה זו שאלה הרי כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא. אך הכוונה דשאל כיון דהגזירה הוא שהעוסק בתורה חייב מיתה, והוא עסק בפרהסיא בתורה א"כ הוא כמאבד עצמו לדעת, ואין לו חלק לעוה"ב, עד כאן דבריו. ועוד נראה לי ראייה ממה שאמרו חז"ל דההולך אחורי אישה בנהר אין לו חלק לעוה"ב. ולמה הוי כן הרי במזנה עם אשת איש ממש יש לו חלק לעוה"ב כמ"ש חז"ל שכן אמר דוד הבא על אשת איש מיתתו בחנק ויש לו חלק לעוה"ב, ולמה יגרע אם הולך אחר אשה בנהר?! אך הכוונה דיודע דהשטן מקטרג בשעת הסכנה, וכיון דהלך בנהר במקום סכנה והוא הולך אחר אשה שיהיה פתחון פה לשטן לקטרג הוי כמאבד עצמו לדעת ואין לו חלק לעוה"ב כך נראה לי".

עולה מדבריו שחובת הזהירות אף בקיום מצווה חשובה כתלמוד תורה, צריכה להתחשב עם תנאי הזמן והמקום. ומי שמוזלזל בסכנה נחשב כמעט כמאבד עצמו לדעת. הזהירות הנדרשת היא בשתי פנים: האחד שמירה על הקיום הפיזי, ההיסטוריות בזמן לימוד תורה כאשר יש גזרה על כך. והמוקד השני הוא זהירות ושמירה על כל דקדוקי ההלכות כאשר האדם נמצא במקום מסוכן וצריך את מלוא זכויותיו על מנת להינצל. ישנה גם דרישה לא לנצל את הזכויות על מנת לקבל את השמירה ממרום. דבר זה למדים מדברי רבי יצחק במסכת ברכות (דף נה.). "שלשה דברים מזכירים עונותיו של אדם, ואלו הן: קיר נטוי, ומוסר דין על חברו ועיון תפילה". והסביר רש"י (שם) "שמזכירין עוונותיו כיון שעל ידיהן מפשפים למעלה במעשיו, לומר: בוטח זה בזכויותיו, נראה מה הם". והדרישה לבטוח בזכויות יכולה ח"ו לגרום לכך שהמסקנה תהיה שאין הן מספיקות להצלה. על כל פנים, עקרון חשוב למדנו מדברי רש"י: דינו של האדם נקבע ברגע המעבר תחת הגשר, ורק אם יש לו מספיק זכויות הוא ניצל, ולכן אין לאדם לבטוח בעצמו. מציאותו של האדם בדרך, מהווה סכנה מוגברת לכל אחד. ואלו דברי רש"י בבראשית (פרק מב פסוק ד):

"פן יקראנו אסון - ובבית לא יקראנו אסון? אמר רבי אליעזר בן יעקב מכאן שהשטן מקטרג בשעת הסכנה".

בזמן ההליכה בדרך נמצא בנימין בסכנה ועל כן יעקב חושש שמא ימות בסכנה שאינה מצויה בבית. וכן הדבר עולה מתוך דברי רש"י על היוצאים למלחמה (דברים פרק כג פסוק י): "כי תצא וגוי ונשמרת - שהשטן מקטרג בשעת הסכנה". המהר"ל מפרש שמטרת הקטרוג הוא למנוע הגעת האדם ליעדו בשלושה דברים יסודיים, אך לא לכל אדם יש קטרוג, למרות שכל אדם נמצא בסכנה. כך עולה מפירושו על התורה: (גור אריה דברים פרק כ פסוק י):

"ואם תאמר, ולרבי עקיבא דסובר שאין חוזרין מחמת עבירה, אם כן למה חוזר מחמת שלא חנכו לבית? יש לומר, דלרבי עקיבא חוזר עליו לפי שבנה בית ולא חנכו, ולפיכך יש לו הרבה מקטרגים שלא יזכה לבית וכן לאשה. כי הרבה מקטרגים יש על האדם כשיהיה רוצה לזכות בדבר, והשטן מקטרג בשעת סכנה (רש"י להלן כג, י), ולפיכך אמרה תורה "פן ימות", ולא יזכה מחמת המקטרגים, שהם מקטרגים בשעת הסכנה. ובפרק קמא דסוטה (ב.) אמרינן: 'ארבעים יום קודם יצירת הולד בת קול יוצא ואומר בת פלוני לפלוני, בית פלוני לפלוני, שדה פלוני לפלוני'. הרי כי אלו שלשה דברים הם עיקר שצריך אל האדם; האשה "עזר כנגדו" (בראשית ב, יח), והבית לדירתו, וצריך לו אדמה להתפרנס הימנה. ובשביל כך יש מקטרגים יותר על אלו דברים. לכך כל זמן שלא גמר הדבר אל ילך במלחמה, דהשטן מקטרג בשעת סכנה".

עפ"י המהר"ל, הקטרוג הוא למי שנמצא באמצע דרכו, כאשר הוא יוצר את הבסיס לפרנסתו (כרם), מקום מגוריו (בית) ולהולדת צאצאיו (אישה). וכן מי שהוא אישיות ציבורית, ולמרות שיש לו תפקיד מאת הקב"ה לייסד את מלכות בית דוד, צריך להיזהר שבעתיים אם יש לגביו חשש של סכנה. דבר זה עולה מתוך דברי הרלב"ג בפרשו את חששו של שמואל (שמואל ב פרק א פסוק כז):

"להודיע שאין ראוי לאדם שיסמוך על הנס, ואף על פי שהוא שלם מאד והוא דבק בש"י, הלא תראה כי שמואל עם גודל מעלתו ירא שיהרגהו שאול ולקח עצות איך ימלט מזה, במה שאמר איך אלך ושמע שאול והרגני ולא נסמך על הנס אף על פי שהיה הולך במצות הש"י כי רצון השם יתברך שישתדל האדם בסיבות הראויות בהצלתו כי המופת לא יעשהו הש"י כי אם במקומות ההכרחיים".

כאן אצל שמואל היתה סכנה מיוחדת לשמואל ולא סכנה אקראית, שאול ביקש באופן מיוחד להרוג את שמואל עקב מעשיו להחלפת המלוכה. ולכן יתכן שאין ללמוד מכאן לכל אדם. ועפ"י דברי המהר"ל דווקא מי שנמצא באמצע הדרך הוא בסכנת קטרוג מיוחדת ואין יכול לומר כיון שיש עלי שליחות היסטורית איני ניזוק כלל ועיקר.

על כל פנים אנשי ציבור המובילים את הציבור להשגת יעדים חשובים נמצאים בסכנה מיוחדת, צריכים לשנות מדרך התנהגותם הרגילה ולהסתיר את דרכיהם.

סכנה מרודף לעומת סכנות טבעיות

בזוהר (פרשת וישב דף קפה עמוד א) מובא במשך חכמה לפרשת וישב (לו, כא):
 "אמאי כתיב בראובן למען הציל אותו מידם להשיבו אל אביו, וכי לא חייש ראובן להאי דהא אינון נחשין ועקרבין ינזקון ליה, ואיך אמר

להשיבו אל אביו וכתוב למען הציל אותי, אלא חמא ראובן דנוקא אשתכח בידיהו דאחוי בגין דידע כמה שנאין ליה ורעותא דלהון לקטלא ליה אמר ראובן טב למנפל ליה לגו גובא דנחשין ועקרבין ולא יתמסר בידא דשנאוי דלא מרחמי עליה. ... בגין דהכא אתר דנחשים ועקרבים אי איהו צדיקא קודשא בריך הוא ירחיש ליה ניסא, ולזמנין דזכו דאבהן מסייעין ליה לב"נ וישתזיב מנייהו, אבל כיון דיתמסר בידא דשנאוי זעירין אינון דיכלין לאשתזבא ובגין כך אמר למען הציל אותי מידם, מידם דייקא ולא כתיב למען הציל אותי ותו לא, אלא אמר ראובן ישתזיב מן ידיהו ואי ימות בגובא ימות. ובגין כך כתיב וישמע ראובן ויצילהו מידם".

מדברי הזוהר עולה בצורה ברורה שיש הבדל בין סכנה טבעית, שם הקב"ה יעשה נס לצדיק, ואילו כאשר האדם נמסר ליד שונאיו סיכוי הצלתו קטן מאוד ולכן ראובן דאג להציל את יוסף מיד האחים, ומסר אותו לנחשים ועקרבים כיון שהבין שכך הקב"ה יכול להצילו.

ביסוד סברת הזוהר צריך לדון, מדוע בשונא הקב"ה ממעט להציל. האם מפני שמדובר בהבדל בין אדם בעל בחירה חופשית להרע לבין בעלי חיים שניזקם לאדם לא בא מכוונת מכוון, אלא למילוי רעבונן. וכך הבין הנציב (הרחב דבר בראשית לז, יג):

"והא שהיה ירא (ראובן) מן האחים (ולא מנחשים ועקרבים), היינו משום דבחירה שבאדם הוא למעלה מהשגחה עליונה. ... אמנם חלילה לומר שאין ביד ההשגחה העליונה לשמור גם מבחירת האדם. אלא כך יש לנו לומר דלזה בעינן זכות יתר והיינו שיהא טוב גם בין אדם לחבירו..."

או שמא יש ללמוד³, שהדגש כאן הוא על "נמסר בידו", היינו כאשר יוסף ביד האחים והסכין נמצא על צווארו, אין מעכב ביד האחים מלהרע, שהרי הם בעלי בחירה חופשית. ואילו הבהמות סיכוי פגיעתן הוא אקראי ואינו ודאי.

מכאן אם נסביר כדרך הראשונה, אזי הנוסעים בדרכים צריכים להיזהר ביותר והסכנה כאן גדולה יותר מאשר סכנת תאוונות דרכים הדומה לסכנת נחשים ועקרבים. ולכן לכאורה צריך להשתמש ברמת מיגון גדולה יותר. מהי רמה זו? האם הגנה של המכונית או נסיעה בצמידים, אין מקומו לדון כאן ורק העיקרון ברור: חובת הזהירות גדולה כיוון שלסכנה משונא, הזכויות שמספיקות להציל מפני סכנה טבעית אינן נותנות מענה. ולכן, לדוגמא, יתכן שצריך להקפיד בימים אלו שתהיה ערכת עזרה ראשונה ברכב.

3. שמעתי מהרב יהודה קליין.

אך אם נסביר כדרך השניה, הרי הנוסעים בדרכים אינם נמסרים בידם של המחבלים כמו בזמן שלקחו בני ערובה, וזה הדומה ליוסף בידי האחים, אלא הם נוסעים לתומם והסכנה נמצאת בדרך כמו שאר סכנות הדרכים יום גשום, כתם שמן וכו', ואין חובת זהירות מיוחדת.

שינוי ההלכה בזמן צרה

שעת הסכנה האם היא דורשת שינוי בקיום ההלכות? היינו האם עקב הסכנה נדרש מהאדם לקיים את ההלכה בדרך שונה על מנת שלא יסתכן? או שמא אין אנו עוקרים ומשנים את הלכה עקב סכנה. כמובן שאין המדובר בסכנה מיידית של פיקוח נפש שהרי לכך נאמר מפורש וחי בהם ולא שימות בהם. אלא מדובר בסכנה כללית ולא ממוקדת על אדם זה או אחר.

המקור הקשור לדיון שלנו הוא בדיקת חמץ, וכך לשון הגמרא (פסחים ח:):

"תניא: חור שבין יהודי לארמאי - בודק עד מקום שידו מגעת, והשאר מבטלו בלבו. פלימו אמר: כל עצמו אינו בודק מפני הסכנה. מאי סכנה? אי נימא סכנת כשפים - כי אישתמיש היכי אישתמיש? התם כי אישתמיש - יממא ונהורא, ולא מסיק אדעתיה. הכא - ליליא, ושרגא הוא, ומסיק אדעתיה. - והאמר רבי אלעזר: שלוחי מצוה אינן ניזוקין! - היכא דשכיח היזיקא שאני, שנאמר (שמואל א, טז) ויאמר שמואל איך אלך ושמע שאול והרגני ויאמר ה' עגלת בקר תקח בידך וגו'".

הרי שמבטלים את בדיקת חמץ בחור שבין יהודי לארמאי כיון שיש בכך סכנה, ולמרות שזאת מצוה הדבר מוגדר כשכיח היזק ולכן שלוחי מצוה עלולים להינזק.

ונספק הדבר בשולחן ערוך (אורח חיים סימן תלג סעיף ז):

"חור שבין יהודי לחבירו, כל אחד בודק עד מקום שידו מגעת והשאר מבטל בלבו, ודיו; ושבין יהודי לא"י אינו צריך בדיקה כלל, שמא יאמר: כשפים הוא עושה לי ונמצא בא לידי סכנה".

והעיר על כך המשנ"ב שביטול צריך, ובודאי חמץ בודק ביום, כיון שאינו מעלה חשד לכשפים.

וכן נפסק בשו"ע לגבי מי שמוצא ס"ת בשבת (או"ח סימן שא, מג):

"המוצא ס"ת בשדה, אם אינו שעת סכנה יושב ומשמרו ומחשיך עליו (לשון הרמב"ם ובסכנה מניחו והולך לו)".

הרי שבשעת סכנה אין דרישה לשמר את ספר התורה.

מקור נוסף בו נבחן האם שעת סכנה גורמת לשינוי בקיום ההלכה הוא במסכת שבת (דף כא:): ושם שנינו:

"תנו רבנן: נר חנוכה מצוה להניחה על פתח ביתו מבחוץ. אם היה דר בעלייה - מניחה בחלון הסמוכה לרשות הרבים. ובשעת הסכנה - מניחה

על שלחנו, ודיו. אמר רבא: צריך נר אחרת להשתמש לאורה. ואי איכא מדורה - לא צריך, ואי אדם חשוב הוא, אף על גב דאיכא מדורה - צריך נר אחרת".

הריטב"א (החדש) שבת (כא): מפרש את שעת הסכנה כך:

"ובשעת הסכנה מניחה על שלחנו. פי' לא סוף דבר סכנת נפשות דא"כ פשיט' דעל מצות עשה לא יהרג, וכדאיתא לקמן במכילתין גבי תפילין וכדכתיב' במסכת סנהדרין, אלא אפי' סכנת צער או איבה כמו בצרפת. ולכן פרש"י ז"ל כאן דהיינו מפני הפרסיים שלא היו מניחין להדליק נר בשום בית ביום ידוע של אידם"

הריטב"א מפרש סכנה לא כסכנת נפשות, שהרי זה דבר פשוט שאין מסתכנים על קיום מצוות עשה, אלא שעת סכנה זוהי שעת דחק ולכן גם אם יש דוחק ולא ניתן להדליק בחוץ מדליק בפנים.

יוצא מדבריו - שעל סכנת נפשות מבטלים מצוות עשה, ומהדוגמא שמביא מתפילין משמע שבאמת אין להניח בפרסיה את התפילין אם יש סכנת נפשות בכך. המאירי, (שם) פירש כך את שעת הסכנה:

"ובשעת הסכנה, ר"ל שמד, שאין מניחים את ישראל לעסוק במצות מניחה על שלחנו ודיו".

משמע גם כשיש סכנת נפשות בכל אופן אין מבטלים את המצווה. ומסביר את הדבר בשו"ת אגרות משה (חלק או"ח ד' סימן קה):

"וניחא לפי' מה שבשעת הסכנה מניחה על שלחנו ודיו, ולא נאמר שבשעת הסכנה תיקנו משום שא"צ לתקנה מיוחדת לזה, משום דמתחלת התקנה לא תיקנו שיהיה פרסומי ניסא עיכוב במצות חנוכה, שלכן בשעת הסכנה שא"א לקיימה בפרסומי ניסא מחוייב להדליק אפילו על שלחנו, שליכא היכר כלל אפילו לבני בית".

משמע מדבריו שאין שעת הסכנה יכולה לשנות את עיקר התקנה, אלא רק פרטים שונים שאינם לעיכוב. ומהגמרא נלמד ששעת הסכנה היא זמן בו מקיימים את מצוות נר חנוכה, בדרך בה עיקר המאמץ מופנה פנימה ולא החוצה. אין כאן חס וחלילה ביטול של המצווה אלא דרך אחרת לקיים את חובת הדלקת הנרות.

איסור שינוי התנהגות

החובה לא להיבהל בשעת הסכנה ולהפגין את הביטחון בצדקת הדרך עולה בבירור מהגמרא במסכת סנהדרין (דף צב:):

"תני דבי רבי אליעזר בן יעקב: אפילו בשעת הסכנה לא ישנה אדם את עצמו מן הרבנות שלו, שנאמר (דניאל ג') באדין גבריא אלך כפתו בסרבליהון פטשיהון וכרבלתהון וגו'".

ורש"י (שם) הסביר שהרי חנניה מישאל ועזריה היו לבושין בגדי תפארתן כשהושלכו לכבשן. ולכן לא ישנה אדם את בגדיו, שלא יראה מבוהל ומפוחד, ומתביישין שונאיו מפניו.

ג. נסיעה בדרכים מסוכנות – יסוד ההיתר

לסמוך על רוב בשעת סכנה

הנסיעה בדרכים שיש בהם סכנה צריכה קריטריון הלכתי מתי מותר להשתמש בדרכים אלו. לכאורה הכלל הוא "אין הולכים בפיקוח נפש אחר הרוב", ואם יש סכנה קטנה אסור לנסוע בדרכים. אך במבט מעמיק ניתן לסמוך על הרוב שאינם ניזוקים וללכת אחר הרוב. הדבר מבואר בתשובת בנין ציון (סימן קלו):

"דאע"ג דכלל בידינו דאין לך דבר עומד בפני פקוח נפש ואין הולכין בפ"נ אחר הרוב, זה דוקא ביש ודאי סכנת נפש לפנינו, כגון בנפל עליו הגל דאז חוששין אפילו למיעוטא דמיעוטא, אבל בשעתה אין כאן פקוח נפש רק שיש לחוש לסכנה הבאה בזה אזלינן בתר רובא, כמו לענין איסורא, דאל"כ איך מותר לירד לים ולצאת למדבר שהם מהדברים שצריכין להודות על שנצולו, ואיך מותר לכתחלה לכנוס לסכנה ולעבור על ונשמרתם מאוד לנפשותיכם, אע"כ כיון דבאותה שעה שהולך עדיין ליכא סכנה הולכין אחר הרוב".

הרי שלמרות שיש סכנה ברוב הכבישים הסכנה בתאונות דרכים גדולה יותר. וכמו שמותרת כל נסיעה כיון שבזמן התחלת הנסיעה אין סכנה, הדבר מותר. יש לעיין האם הדין ישתנה כאשר יש התראה נקודתית על קטע כביש מסוים, האם מוגדר הדבר כסכנה לפנינו שהנסיעה אסורה. ונראה שצריך למרות המגבלות שבדבר, לסמוך על החלטות הדרג הצבאי אם הוא מאשר את הנסיעה בדרך, הדבר נחשב כ"אין סכנה לפנינו".

בפתחי תשובה⁴ (יורה דעה סימן קנז ס"ק ג) פסק בזו הלשון:

4. עיין בתשובת הרב קוק במשפט כהן (סימן קמג) הכותב שכל ההיתר הוא רק בסכנות רחוקות: "רגיל הוא גם בלשון חז"ל לקרוא לחשש רחוק של סכנה בשם סכנה, ולשון הרמב"ם בפ"ב מהלי רוצח ה"ו: לא ינעוץ סכין בתוך האתרוג וכו' וכן אסור לעבור תחת קיר נטוי או על גשר רעוע או לכנס לחורבה, וכן כיוצא באלו משאר סכנות, שאלה הן ודאי רק חששות של סכנות, שמאות אנשים עוברים ע"ז ואינם ניזוקין, רק משום חמירא סכנתא החמירו", ובמקום חשש סכנה כה"ג כבר האריך בתפארת - ישראל על משניות ברכות פ"א מ"ג, הובא בפ"ת סי' קנ"ז סק"ג, שמותר להכניס עצמו לכל דבר מצוה, שודאי מדת חסידות איכא ואולי גם חיובא במקום הנוגע להצלת רבים. וכה"ג צריך לפרש מה דאיתא בספרי על פסוק לא תגורו מפני איש".

"ובספר תפארת ישראל על משניות פ"א דברכות מ"ג כתב דמ"מ מותר להכניס עצמו לספק סכנה היכא דלא שכיח היזיקא ומצוה דעסיק בה אגוני מגני וראיה מר"ע שהכניס עצמו לספק סכנה בנט"י שהיה סומך א"ע שלא יניחו שומר האסורים למות בצמא. כדאיתא בעירובין דף כ"א ע"ש⁵"

צריך להגדיר היטב מהו שכיח היזיקא שאז אסור להכניס עצמו לספק סכנה אלא אם כן נוקט פעולות מיגון להפחית את הסכנה. לכאורה כל זמן שבממוצע שנתי⁶ מספר הנפגעים מפעולות החבלה באותו קטע כביש אינו עולה על מספר הנפגעים בתאונות דרכים הדבר אינו מוגדר כשכיח היזיקא. וכל זה במצב רגיל, ומעשים בכל שבוע שיש לפעמים התרעה נקודתית ואז הצבא סוגר קטע כביש ומאפשר בו רק נסיעה בשיירות, או חוסם לגמרי את הכביש ואז פשוט שקטע כביש זה נחשב כשכיח היזק, ואסור לנסיעה ללא אמצעי מיגון נוספים.

שומר פתאים ה'

יסוד נוסף להתיר את הסכנה למרות החשש, הוא הכלל 'שומר פתאים ה"'. האחרונים דנו מהי ההגדרה של סכנה בה האדם מחויב לחשוש לסכנה ואסור לו להסתכן ובאלו תנאים הוא רשאי לסמוך על הכלל שומר פתאים ה'. לפני שנדון בשיטות האחרונים נברר את הדין כפי הופעתו בגמרא.

הדין בגמרא

המקום הראשון הוא במסכת שבת (דף קכט:): לענין הקזה והגמרא מסבירה שם שימי הקזת הדם הם א, ד, ו. מדוע אין מקיזים בימי ב, ה, כיון שבהם יושב ב"ד. ביום שלישי אין מקיזים בגלל מאדים. שואלת הגמרא הרי גם ביום שלישי מאדים משפיע ועונה הגמרא כיון שדשו רבים יש שומר פתאים ה'.

צריך להגדיר מהי הסכנה בפניה יש את השמירה של שומר פתאים ה'? ומגמרא זו אנו שפעולת האדם גרמא לסכנה ודאית היינו יש התערבות בגוף האדם ופגיעה בו לצורך חשוב אך כרגע האדם נמצא אמנם ביוזמתו בסכנה. אמנם סכנה זו בשני ימים בשבוע אינה מהווה בעיה, וכאן נכנס הכלל 'שומר פתאים ה'' ומצליח להתמודד כנגד הסכנה הסגולית שבאי ריפוי ביום שלישי לעומת הריפוי

5. בתפארת ישראל כתב שליכא ודאי סכנה ולא שכיח היזיקא. ואילו הפתחי תשובה כתב רק את הקריטריון של שכיח היזק.

6. נקטתי את הממוצע השנתי כיון שאם ננניח שאחוז אחד הוא שכיח, שוב צריך לדון האם אנו מסתכלים על הנוסעים בשעה אחת, או ביום אחד, או בחודש אחד. לעני"ד כיון שאנו עוסקים בחיי אדם, ואדם נידון פעם בשנה יש לקחת ממוצע שנתי.

הצפוי ביום רביעי. ובגמרא זו – 'שומר פתאים ה' – מופעל רק אחרי שיש מציאות של דשו בו רבים. התנאי לחלות השמירה היא התנהגות הרבים.

וכן המקור השני מדבר בענין של רפואה וזו הגמרא ביבמות (דף עב.):

"א"ר פא: הלכך, יומא דעיבא ויומא דשותא - לא מהלינן ביה...".

הריפוי אחר מילה הוא דבר טבעי ישנו חשש שביומא דעיבא ריפוי זה לא יצלח, בגלל סיבות סגוליות ועם סכנה זו מתמודד היטב, 'שומר פתאים ה', אולם גם כאן הכלל מופעל רק אחרי שדשו בו רבים.

שלושת המקורות הנוספים עוסקים בסכנה העלולה לנבוע מהתנהגות שהיא דרך ארץ. אין כאן מצב נוכחי של סכנה שהשאלה האם יתרפא ממנו אלא האם מעשה מסוים יגרום לסכנה, ובמקרים אלו אין דשו רבים אלא גם היחיד יכול לסמוך על שומר פתאים ה'.

הראשון בשלושת המקרים הוא הגמרא ביבמות (יב:), איסור שימוש במוך לשלוש נשים וכך מנומק טעמם:

"וחכ"א: אחת זו ואחת זו - משמשת כדרכה והולכת, ומן השמים ירחמו,

משום שנאמר: (תהלים קט"ז) שומר פתאים ה'".

כאן רואים שאין שימוש במונח 'דשו ביה רבים' אלא 'מן השמים ירחמו'. כאן לא מדובר בסכנה ישירה אלא בהסתבכות עתידית. על כל פנים רואים שיש שני סוגים של שומר פתאים. אחד מטעם מה שהעולם נוהג, והשני מטעם רחמי שמיים, אך רק כאשר הסכנה היא כבר בדרגה שניה. קודם ישנו ספק אחד שמא תכנס להריון, ואח"כ ספק שני האם ההריון יגרום לנזק.

וכן הגמרא בנידה (לא). הדנה האם מותרת ביאה ביום תשעים להריון? וזה לשון הגמרא:

"תנא: המשמש מטתו ליום תשעים כאילו שופך דמים. מנא ידע? אלא

אמר אביי: משמש והולך, (תהלים קט"ז) ושומר פתאים ה'".

החשש הוא שמא פעולה מסוימת שאינה מסוכנת אלא רק מצד היותה נעשית ביום מסוים ולכך מועיל שומר פתאים.

והמקור השלישי הוא הגמרא במסכת עבודה זרה (דף ל:): מדוע מותרת אכילת תאנים ללא בדיקה ואין חוששים לארס נחשים, וזו תשובת הגמרא:

"דתניא, רבי אליעזר אומר: אוכל אדם ענבים ותאנים בלילה ואינו חושש,

משום שנאמר: (תהלים קטז) שומר פתאים ה'".

כאן החשש הוא לא מנזק עתידי אלא שמא פעולה זו של אכילת התאנה היא מסוכנת היות שהתאנה היא רעילה.

הסברים לכלל

האחרונים דנו כיצד להסביר את הכלל ולישמו בחיי היום שלנו.

בתשובת עזרת כהן (סימן לז) כתב:

"וזהו אפילו בסכנה קצת רחוקה, דאמרינן בה מן השמים ירחמו, אבל בסכנה מוכחת במקום חולי אסור לומר מן השמים ירחמו, וכך דאמר ליה ר' יוסי בן קיסמא לר"ח בן תרדיון (ע"ז י"ח.), אני אומר לך דברים של טעם ואתה אומר מן השמים ירחמו, ונתקיימו דבריו של ריב"ק, מכלל שהדין עמו... אבל למעשה למדנו מכאן שבזמן שהסכנה מבוררת אין שם כלל מקום להשתמש בסברא דמן השמים ירחמו, אלא שחייבים לעשות כל טצדקי (תחבולות) שלא להכנס בסכנה".

מתוך עיון בתשובת הרב קוק נראה שאולי כל סוגית שומר פתאים ה' אינה שיכת לענינו, שהרי במקום של סכנה ודאית ומבוררת אין סומכים על 'מהשמים ירחמו', אך למעשה נסיעה בכביש⁷ דומה מאוד לאכילת תאנה וביאה ביום תשעים, שהפעולה מצד עצמה אינה מסוכנת, אלא השאלה האם היא כעת מסוכנת, או מצד היום או מצד הפרי שנכנס בו ארס. כך הנסיעה בכביש אינה מסוכנת מצד עצמה, אלא השאלה היא, האם יש במקום מסוים בכביש חולית מתבלים הזורעת הרס.

בשו"ת ציץ אליעזר (חלק ט"ו סימן לז) כותב כך:

"ביתירה מהאמור, מצינו בחז"ל, שעל ביצוע מעשה שכרוך בחשש סכנה אלא שרבים רגילים לא לחוש לבצע זאת, הגם שאי אפשר להגדיר עליו שזהו ממנהגו של עולם ודרכו, בכל זאת פסקו על כגון דא את פסקם ואמרו: והאידנא דדשו בה רבים שומר פתאים ה'. זאת אומרת שאפילו על דבר שלפנים חששו על כך סכנתא ונזהרו שלא לבצעו, אבל מכיון שלאחר מיכן גמרו רבים בדעתם שלא לחוש לכך, וכן לבצעו אין זה חשיב יותר בגדר סכנה שיש להורות שלא לעשותו, (אם לא שהסכנה ברורה), אלא יש לסמוך כי מן השמים ירחמו וישמרו אותם שלא יגיעו לידי כך".

נלמד מדבריו שמעשה שהוא כרוך בסכנה אם רבים מבצעים אותו ישנה עליו שמירה מאת הקב"ה. והדבר נכון שבעתים שהנוסעים בכבישי יש"ע והבקעה נוסעים כהרגלם, ורק המציאות השתנתה כך שמעשה הנסיעה נשאר רגיל ובודאי ניתן לסמוך על הכלל שומר פתאים ה'. אם כי כלל זה אינו אומר שאין סכנה אלא שיש שמירה מפניה. מדיוק בדבריו נראה שלמרות שהמעשה יש בו סכנה אין זה

7. עיין בשו"ת חלקת יעקב (ח"מ סימן לא) המתיר נסיעה במכונית וטיסה מטעם 'דשו בו רבים' וזה לשונו: "הכי יעלה על הדעת לאסור על פי דין תורה לנסוע באויטא או באוירון, אף שענינו רואות ויודעים מכמה אסונות ומקרים רעים דמתרחשו כמה פעמים עם נוסעים הללו, ויתסרו מטעם אל יעמוד אדם במקום סכנה, רק כיון דכבר דשו בו רבים מותר, כמובן יש אנשים שמתיראים לנפשם, ומייעצים גם לאחרים שלא לנסוע מטעם סכנה, ותלוי בטבעו של האיש אם הוא פחדן, אבל כיון דכבר דשו בו, דש בו (עי' פסחים ק"י לענין זוגות מאן דקפיד קפיד ודלא קפיד לא קפדינן בהדיא)".

מנהגו של עולם, היינו רבים חוששים מהנסיעה בכבישי יש"ע, בכל אופן כאשר רבים אחרים אינם חוששים מובטחת להם שמירה.

בקובץ שעורים (כתובות אות קלו) מבאר את היסוד אחרת וכותב כך :

"וצריך ביאור מה שונה מכל ספק סכנה שדוחה שבת? ולא סומכים על שומר פתאים ה'. וצריך לומר שאין האדם חייב להימנע ממנהג דרך ארץ, וממילא הוי כאילו אין בידו לשמור את עצמו ואז נשמר מן השמים, אבל היכן שבידו להיזהר אינו בכלל פתאים, ואם לא ישמור את עצמו הוא מתחייב בנפשו ולא יהא משומר מן השמים".

בניגוד לציף אליעזר המבין שהרבים בעצם התנהגותם גורמים לכך שתחול עליהם ברכת שמיים, הקובץ שעורים שם את הדגש שרק על מה שלא ניתן להישמר מפניו חל הכלל שומר פתאים ה'.

ולכן לפי דעת הקובץ שעורים אם ניתן לאדם ללבוש אפוד מגן נגד כדורים אינו יכול לסמוך על שומר פתאים ה'. היכולת ללבוש⁸ אפוד מגן צריכה להתחשב במגבלות תקציב, אפשרות להתנייד אחר שיורדים ממכוננית. לכן נראה שלפי דעה זו מי שיש ברשותו מכוננית ואין לו בעיה בסוף הנסיעה לשמור את האפוד במכוננית היינו אינו טרמפיסט חלה עליו חובה בנסיעות באזורים מסוכנים ללבוש אפוד מגן ובלעדיו אינו יכול להסתמך על הכלל שומר פתאים ה'.

נסיעה על מנת לשמור על ציר פתוח

צריך לברר האם יש מצווה⁹ לשמור על צירי תנועה פתוחים, ואם נכריע שכך הוא הדבר צריך לדון מי המחויב?

הישועות-מלכו (יו"ד סי' סו) מסביר שמשמעות מצוות ירושת הארץ היא :

"אמנם גם לפי דעת הרמב"ן (בהוספותיו לספחמ"צ ד) שחשב זאת למצוות עשה, מכל מקום בעיקר המצוה אינו אלא הירושה והישיבה

8. עיין בהמשך המאמר חלוקה לסוגי הנסיעות המותרים בשעת סכנה פרנסה או גם תחביבים. ומסתבר שההלכה לגבי אלו נסיעות מותרות, תשפיע על הגדרת מה שבידו שאינו מזכה לשומר פתאים ה'.

9. באור החיים (במדבר פרק לג פסוק נה) מבאר שגם אם נחשוב להרוויח שקט כתוצאה מאי הורשת יושבי הארץ, הדבר לא יעלה בדינו וכן הוא מפרש: "אם לא תורישו, כאן נתכוין לומר שהגם שהם יותירו אותם לצד הרצון והשמחה בהם לצורכיהם, הוא מבשרם שיהיו לשיכים". וכן ממשיך להסביר את הפסוק "וצררו אתכם על הארץ וגו' - פירוש לא מלבד שיחזיקו בחלק מהארץ שלא זכיתם בו, אלא גם חלק שזכיתם בו אתם וישבתם בו, וצררו אתכם על חלק שאתם יושבים בו, לומר קומו צאו ממנו". כך שלא רק מצווה יש כאן אלא הנחייה ברורה שאם לא כן לא נוכל לשבת בבטחה כיון שההסתלקות מציר תנועה מסוים תביא בעתיד את הרודפים לציר שכעת שקט יותר.

כאדם העושה בתוך שלו לכבוש א"י שתהיה תחת ירושתנו לא על ביאה ריקנית של עתה".

ראיה לכך ניתן להביא מדברי הריב"ש (שו"ת סימן קא) וז"ל:

"...אדרבא. הקונה שדה מן הכותי, היא מצוה גדולה מן העלייה (לארץ ישראל), כי העלייה היא מצוה לשעתה ולעצמו לבד, ולא נתיר בזה שבות בין במעשה בידיים בין באמירה לכותי במלאכה דאוריתא. אבל ישוב א"י אינה מצוה לשעתה. אלא מצוה המתקיימת לעולם היא. ומצוה ותועלת היא לכל ישראל שלא תשתקע ארץ קדושה ביד טמאים, ואין למדין מינה לשאר מצוות".

הרי שלמען ישוב הארץ והחזקתה תחת ידי ישראל הותר שבות, ואילו למען העלייה הדבר לא הותר. מכאן שקיום מצוות הירושה והישיבה היא ע"י נסיעה בדרך הרגילה בכל מקום ובכל זמן. ואם הותר למען החזקת הארץ בידי ישראל שבות, פשוט שיש בזה מצוה.

הרב יהודה שביב (תחומין ב' יחיד וציבור במצוות ישוב הארץ) דן מהו המקור שעל פיו רשאים¹⁰ להסתכן במצוות ישוב א"י¹¹. ומביא בתוך דבריו את הריב"ש הנ"ל, ומבאר דבריו כך:

"הרי לנו הבחנה בין מצוה פרטית לאדם בעניין א"י, למצוה הכללית שאף אם מופעלת ע"י יחיד הרי השלכתה היא לציבור ולדורות".

ולמסקנה כותב שרשאי להסתכן אם הסיכון מועיל לישוב הארץ ואלו דבריו: "יותר נראה, כי יש להבחין בין ישיבת ארץ ישראל מנקודת מבטו של היחיד כמצוה פרטית המוטלת עליו, לבין עניין ישוב ארץ ישראל שהוא תוצאה מהקיום הקולקטיבי של כלל ישראל היושבים בארץ ישראל. מנקודת מבטו של היחיד גדרי מצוה זו כגדר שאר מצוות, וודאי שיכולה

10. ועיין 'אם הבנים שמחה' לרב יששכר טייכטל בהוצאת פרי-הארץ עמ' קט-קי, קסט-קע ועוד. שם הוא מאריך במעלת המוסרים נפשם למען ישוב הארץ.

11. יסוד ההיתר שמצוה תתיר את הנסיעה הוא רק כיון שזו מצוות ישוב הארץ, לגבי מצוה פרטית עיין בשו"ת יחל ישראל (סימן לט), שהביא את דברי הערוך לנר, ומסקנתו היא: "שמקום ששכיח הזיקא נקרא מצב של פיקוח נפש או ספק פיקוח נפש. ובאמת יש לפרש שזה גופא הביאור בגמ' לחלק בין שכיח הזיקא ללא שכיח הזיקא, שמצב זה לא נכנס בגדר ספק פיקוח נפש, ואין בכוחו לדחות מצוות ועבירות, ואילו שכיח הזיקא הוא בכלל פיקוח נפש, ולכן לא תועיל בו הסברא דשלוחי מצוה אינם נזוקים, ואילו בלא שכיח הזיקא אהני סברת שלוחי מצוה אינם נזוקים, ומבואר כן בסוגיא בסוף פ"ק דקידושין שבמצב של שכיח הזיקא צריכים לעשות לו נס, ולא כל אחד זוכה". וכן הביא את דברי הרד"ק על שאלת שמואל 'איך אילך ושמע שאול והרגני' שיש איסור להכניס עצמו בסכנה למען קיום מצוה, מצד לא תנסו את ה' אלוקים.

היא להידחות מפני הרעב ומפני סכנה, ולכן מותר אף לשכון בחו"ל כששורר רעב בארץ ישראל. זאת כשהמדובר ביחיד, שהרי כשהוא עוזב את הארץ, הוא מפסיד מצוותו ועדיין הארץ מיושבת ע"י המון בית ישראל. לא כן כשהמדובר בציבור שלם שעוזב, שאז לבד מביטול מצוותם שלהם נפגם גם הקיום של מצות הארץ, ארץ ישראל נעזבת, ואם יש חיוב לכבוש את הארץ בקום ועשה חרף הסכנה שבמלחמה, ק"ו שיש להימנע מעזוב הארץ בידי זולתנו או לשממה אף אם מזומנת סכנה".

אמנם ישנם ישובים, בהם על מנת להגיע למקום העבודה, ניתן לבחור באחת משתי דרכים, האחת ארוכה אך בעלת סיכון נמוך, והשניה קצרה אך נחשבת למסוכנת יותר. האם יש חובה על אנשי הישוב להסתכן על מנת לשמור את הדרכים כפתוחות או שמא הדבר נתון לבחירה אישית?

מתוך עיון במשך חכמה (בראשית פרק ט פסוק ז) ניתן למצוא מזור לקושיתנו: "לא רחוק הוא לומר הא שפטרה התורה נשים מפריה ורבייה וחייבה רק אנשים, כי משפטי ה' ודרכיו דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום, ולא עמסה על הישראלי מה שאין ביכולת הגוף לקבל, ומכל דבר האסור לא מנעה התורה. ... ומצאנו איך היה זאת לאבן פינה לאבות הקבלה שפטרו מיבום מי שמתו בניו אח"כ משום דרכיה דרכי נועם (יבמות פז): וא"כ נשים שמסתכנות בעיבור ולידה... לא גזרה התורה לצוות לפרות ולרבות על אשה".

רואים מדברי ה'משך חכמה' שמצווה הכרוכה בסכנת נפשות לא הוטלה כמצווה חיובית. כדוגמת פרו ורבו על נשים, כיון שיש בזה סיכון. אמנם מי שיוולדת בודאי מקיימת מצווה גדולה וחשובה, אך הדבר לא הוטל כחיוב. ולכן למי שקיום המצווה של שמירת צירי תנועה פתוחים, משבש את שיגרת חייו ומעורר בו פחד גדול מנשוא, ניתן לומר שרשאי הוא לסמוך על ה'משך חכמה' ולנסוע בדרכים הנחשבות כבעלות סיכון מועט יותר.

ד. כמה דינים פרטיים בנסיעה בדרכי יש"ע

נסיעה לבית הספר

במסכת בבא בתרא (דף כא.) נאמר:

"אמר רבא: מתקנת יהושע בן גמלא ואילך, לא ממטינן (מביאים) ינוקא (תינוק) ממתא (מעיר) למתא, אבל מבי כנישתא (בית כנסת) לבי כנישתא ממטינן, ואי מפסק נהרא לא ממטינן, ואי איכא תיתורא (גשר רחב) ממטינן, ואי איכא גמלא (גשר צר) לא ממטינן".

והסביר רש"י שם מדוע לא ממטינן ינוקא ממתא למתא, כיון שיש חשש:

"שמא יוזק בדרכים שהשטן מקטרג בשעת הסכנה שנאמר: "פן יקראנו אסון" (בראשית מב), אלא יוכל לכוף בני אותו מתא להושיב מלמדי תינוקות".

מתוך דברי הגמרא רואים שאם יש תיתורא (גשר רחב) מביאים את התינוק ללמוד, אך אם יש גמלא (גשר צר), אין מעבירים את התינוק. הדיון בגמרא הוא מתי ניתן לכפות את בני העיר להושיב מלמדי תינוקות כך שיש כאן כפייה ממונית. אך ההיתר לכפות נתון בשאלה שהדרך לבית הספר בחזקת סכנה. ואם יש בעיה בטיחותית בדרך כופים להושיב מלמדי תינוקות בעיר, אך אם יש פתרון סביר - גשר רחב - אין כופין, ואילו גשר צר מאפשר כפייה. ברמב"ם (הלכות תלמוד תורה פרק ב הלכה ו) יש הבנה אחרת בסוגיה וזו לשונו: "מוליכין את הקטן ממלמד למלמד אחר שהוא מהיר ממנו בין במקרא בין בדקדוק, במה דברים אמורים כשהיו שניהם בעיר אחת ולא היה הנהר מפסיק ביניהם, אבל מעיר לעיר או מצד הנהר לצדו אפילו באותה העיר אין מוליכין את הקטן אלא אם כן היה בנין בריא על גבי הנהר בנין שאינו ראוי ליפול במהרה".

בדברי הרמב"ם לא מדובר על כפייה ממונית כלפי הרשויות, אלא מתי רשאי האב לשפר את רמת המלמד כל עוד אין בכך סכנה לילד. והלימוד עצמו מובטח לילד.

מתוך הגמרא עולה הצורך לברר אלו ישובים רשאים לדרוש מהמדינה בית ספר במקום מגוריהם, כך שילדיהם לא יצטרכו לעבור במקומות מסוכנים. ואלו אמצעים הגנתיים ניתן להחשיבם כגשר רחב.

אמנם לדעת הרמב"ם הדיון הוא שונה והוא כאשר יש שני בתי ספר האב אינו רשאי להסיע את בנו למלמד טוב יותר אם הדבר כרוך בסיכון שאין בצדו הגנה סבירה לילד.

הסתרת זהות הרכב

מתיישרים שונים נוקטים דרכים מגוונות על מנת לא להיפגע בכבישים אחת הדרכים היא הסתרת זהות הרכב, כך שלא יבלוט שמדובר ברכב של יהודים. יש המשנים בלילה את הפנסים, יש השמים סמנים של תקשורת זרה, האם מותר לשנות את לוחית הזיהוי של הרכב ללוחית זיהוי פלסטינית? בשולחן ערוך (יורה דעה סימן קנז סעיף ב) מובא הדין הבא:

"אסור לאדם לומר שהוא עובד כוכבים כדי שלא יהרגוהו. אבל אם כדי שלא יכירוהו שהוא יהודי משנה מלבושו בשעת הגזרה, מותר כיון שאינו אומר שהוא עובד כוכבים.

הגה: ואף על גב דאסור לומר שהוא עובד כוכבים, מ"מ יוכל לומר להם לשון דמשתמע לתרי אפיין (נמוקי יוסף פ' הגוזל), והעובדי כוכבים יבינו שהוא אומר שהוא עובד כוכבים והוא יכוין לדבר אחר. וכן אם יוכל להטעותם, שהם סוברים שהוא עובד כוכבים, שרי. (ת"ה ס"י קצ"ו) וכן בדרך זה... וכל זה לא שרי רק במקום סכנה".

על כך העיר הש"ך (יורה דעה סימן קנז ס"ק יט):

"וכל זה לא שרי רק במקום סכנה כו' - כתב הב"ח דה"ה כשהולך בדרך ואיכא סכנה לישראל באותן הדרכים טפי מלעובד כוכבים יכול לשנות מלבשו, ובלבד שלא ילבש כלאים וכן נהגו רוב הסוחרים והולכי דרכים עכ"ל. והאידינא נהגו כן בכל הדרכים משום דכל הדרכים בחזקת סכנה הם... ואע"ג דבתרומת הדשן שם פסק במקומות שגזרו העובדי כוכבים שלא יעבור שם יהודי באבוד נפשו דאסור ליהודי לשנות בגדיו לילך שם, דלא חשיב סכנה הואיל ומתחלה מכניס עצמו לכך, לעבור דרך אותה מדינה ע"כ שאני התם דאפשר שלא יעבור דרך שם, משא"כ הכא דדרך העולם הוא להיות עוברים ושבים ורוב הולכי דרכים למצוא טרף לנפשם".

מדברי הש"ך למדנו שני עקרונות. הראשון שניתן לשנות את המלבוש ולתרגום של שאלתנו, מותר לשנות את מראה מכונית כד שלא תראה מכונית של יהודים. והעקרון השני הוא שכל זה רק אם אין לו דרך אחרת, אך אם יש דרך ללא סכנה, הדבר אסור. אמנם לשנות את מראה המכונית כד שתראה בעלת לוחיות של מדינה זרה הדבר יותר פשוט, שהרי יכול למשל יהודי להחזיק מכונית עם סמל מדינת קנדה, ואין הדבר אומר שהוא גוי, כך שיש כאן לשון המשתמעת לשתי פנים, אך אם שם לוחית פלשטינאית הדבר אומר בברור שהוא גוי, אמנם גם בכך נראה שאין בעיה כיון שהמוסלמים אינם נחשבים לעובדי עבודה זרה.

נותני שירותים

בשו"ת מבי"ט (חלק א סימן רלז) כותב כך:

"ואפילו היתה סכנה ליושבי פיזארו והו בני טורקיא כאלו עומדים על דמם, כיון שיכולים להצילם בהליכת הסוחרים שם אין כח בכלם להכריח את הסוחרים לבדם, דלאו עלייהו לחודייהו רמי לאו דלא תעמוד על דם רעך, אלא אכולהו ישראל דסמיכי להו רמיא כיון דיכולים להצילם בשלוח שם סחורה מדמי כולם, כיון שהסוחרים חוששים שמא יפסידו בהליכתם לשם הרי הם כאלו אינם סוחרים ללכת שם, ומצוה אכולהו רמיא לחזור על כל צדדין שלא יאבד דם רעך".

נלמד מדבריו שהחובה לספק את השירותים הנדרשים לתושבי ישי"ע, אינה מוטלת על ספקי הסחורות, טכנאי הטלפון ודומיהם, אלא יש חובה של כלל ישראל לדאוג לתושבי ישי"ע. לכן רצוי וראוי שלאותם נותני שירותים תינתן הגנה מאובטחת הכוללת רכבים ממוגנים וכדומה.

מבחינה מעשית כיום עובדי בזק וחברת חשמל נוסעים ברכבים ממוגנים, וכך גם דורשים רופאים הבאים לביקורים שאינם תדירים. נראה שיש לכבד רצון זה ואף ניתן לדרוש את עלות ההסעה מהמועצה האזורית קופ"ח או כל רשות אחרת מטעם המדינה, ואין על נותני השירותים או האזרחים הגרים במקומות מסוכנים לשאת לבדם בנטל הכלכלי של מיגון ההסעות.

הבדל בין פרנסה לתחביבים

בשו"ת נודע ביהודה (מהדורה תנינא-יו"ד סימן י) דן בשאלה האם מותר לעסוק במקצוע הצידי. בתוך התשובה נוטה לאסור מטעם שבני ישראל אינם עוסקים בצידי אלא זהו מקצועם של בני עשו, אך אח"כ מגיע לאיסור הלכתי ברור ואלו דבריו:

"אבל מי שאין זה לצורך פרנסתו ואין עיקר כוונתו כלל בשביל פרנסתו הוא אכזריות. ועד כאן דברתי מצד יושר ההנהגה שראוי לאדם להרחיק מזה, ועכשיו אני אומר אפילו איסורא איכא שהרי כל העוסקים בזה צריכין להכנס ביערות ולהכניס עצמם בסכנות גדולות במקום גדודי חיות ורחמנא אמר ונשמרתם מאוד לנפשותיכם, ומי לנו גדול ואומן בקי בצידה יותר מעשו שהכתוב העיד עליו: 'ויהי עשו איש יודע ציד וכו'' ופוק חזי מה אמר הוא על עצמו הנה אנכי הולך למות וגוי' ואין מקרא יוצא מידי פשוטו שהיינו שהוא מסתכן בכל יום בין גדודי חיות וכן פירשו הרמב"ן, ומעתה איך יכניס עצמו איש יהודי למקום גדודי חיות רעות ואף גם בזה מי שהוא עני ועושה זו למחייתו לזה התורה התירה כמו כל סוחרי ימים מעבר לים שכל מה שהוא לצורך מחייתו ופרנסתו אין ברירה והתורה אמרה ואליו הוא נושא את נפשו ואמרו רז"ל מפני מה זה עלה בכבש ונתלה באילן ומסר עצמו למיתה לא על שכרו כו', אבל מי שאין עיקר כוונתו למחייתו ומתאוות לבו הוא הולך אל מקום גדודי חיות ומכניס עצמו בסכנה הרי זה עובר על ונשמרתם מאוד כו'".

מכאן שיש הבדל ברור מהי מטרת הנסיעה. האם היא למטרת תחביבים או למטרת פרנסה. כאשר סיבת הנסיעה היא לצורך עבודה הדבר מותר גם כאשר הוא כרוך בסיכון, אך אם המטרה היא תחביב כלשהו אין היתר לסכן הנפש עבור כך. כמובן שצריך לשקול, שיש צורך לאדם לא להיות כלוא בישובו אלא לבקר את משפחתו חבריו וכו', כך שלא כל נסיעה שאינה למטרת פרנסה היא נסיעה שתמית, אלא הרבה פעמים הנסיעה נחשבת כצורך לחיים תקינים ובריאים.

בתחומין יז (עמודים 86-95) דן הרב יעקב זיסברג בגדרי סכנה בעליה לארץ ישראל, ומביא את שיטת הראי"ה קוק זצ"ל באגרות-הראיה (ח"ג אגרת תתנב) שם הוא קובע:

"כל דבר שיש בו חשש סכנה, אע"פ שמנהג העולם להיכנס בכך לצרכן של הבריות, אין היתר כי אם לפרנסה... אבל לא לשם טיול בעלמא".
ונראה שנסיעה לצורך, כגון שמירה על קשרי משפחה אינה טיול בעלמא והאיסור הוא על נסיעות שאין להם מטרה מוגדרת.

ה. חובת ההשתדלות

זמנים בהם אין לסמוך על 'מן השמים ירחמו'

בשו"ת עזרת כהן (סימן לז) דן האם יכול אדם להסתמך על הכלל מן השמיים ירחמו, ואלו דבריו:

"וזהו אפילו בסכנה קצת רחוקה, דאמרינן בה מן השמים ירחמו, אבל בסכנה מוכחת במקום חולי אסור לומר מן השמים ירחמו, וכהא דא"ל ר' יוסי בן קיסמא לר"ח בן תרדיון (ע"ז יח.), אני אומר לך דברים של טעם ואתה אומר מן השמים ירחמו, ונתקיימו דבריו של ריב"ק, מכלל שהדין עמו, ... אע"פ שר' חנניה בן תרדיון קדש ש"ש ואין קץ לקדושתו הנוראה, אבל למעשה למדנו מכאן שבזמן שהסכנה מבוררת אין שם כלל מקום להשתמש בסברא דמן השמים ירחמו, אלא שחייבים לעשות כל טצדקי שלא להכנס בסכנה".

הרי כאשר הסכנה קרובה, אין אפשרות לומר מן השמיים ירחמו, אלא יש חובה לעשות הכל על מנת לשמור על החיים. יתכן שלפי דברים אלו יש צורך בשעת סכנה גדולה לחייב את הנוסעים בכבישים ללבוש אפודי מגן ודברים נוספים המפחיתים את הסכנה.

הגבול בין בטחון להשתדלות

מהו הגבול בין הביטחון וההשתדלות?

בפרוש בית הלוי על התורה (בראשית פרק מא פסוק א) כותב שהשתדלות היא רק היכן שחסר הביטחון, ואלו דבריו בביאור דברי המדרש מדוע יוסף נענש על כך שפנה לשר המשקים:

"ורבים חקרו על המדרש מה שאמר בתחילה זה יוסף, וביאורו הפשוט, דהנה באמת התורה התירה לאדם ההשתדלות בצרכי גופו וכמאמר הכתוב (דברים טו) וברכך בכל אשר תעשה, וכן כתיב (שם יא) ואספת דגנך ותירושך ואמר ר' ישמעאל במסכת ברכות (דף ל"ה) הנהג בהם מנהג דרך

ארץ, ועיקר הענין יש לומר דזהו כלל לאיש הישראלי שיהיה לבו שוקט ובוטח בה' והא דהתירה התורה להשתדלות הוא משום דלא כל אדם יכול להגיע למדרגת הבטחון הגמור וע"כ הותר לו ההשתדלות כדי שיהיה לו סיוע שיגיע למדרגת הבוטח וצריך כל אדם לחדש לו מלאכה ועסק כדי שיהיה נקל לו לבטוח בה'. וכמו דמצינו בכל התורה שהתירה לפעמים כדי שיהיה לו סיוע לבא להמדרגה המבוקשת, וכמו שאמרו (ב"ר כג) לעולם יעסוק אדם בתורה ומצות אפילו שלא לשמה שמתוך שלא לשמה בא לשמה, הותרה שלא לשמה כדי שיהיה סיוע לבא לבחי' לשמה. וא"כ שיעור ההשתדלות הנרצה אינו שוה בכל אדם רק כל אחד לפי ערכו, דמי שיכול להגיע לבטוח במעט מלאכה אזי מה שירבה להשתדל יותר מכפי הנצרך לו לזה השיעור כבר יחשב לו לחטא נגד מדת הבטחון כי הרבה להלוך אחרי ההשתדלות ולא בטח. ומי שבטחונו עדיין קטן משל חבירו יוכל לעסוק במלאכתו יותר מחבירו עד שגם הוא יהיה יכול להשקיט רוחו ולבו לבטוח בה' דעיקר בחינת בטחון הוא השקטת רוחו ולבו להשליך על ה' יהבו. ומי שמרבה בהשתדלות יותר מכפי הנצרך עונשו שמן השמים...".

שיטת בית הלוי היא, שההשתדלות היא רק היכן שחסר הבטחון. ואף אם נלך לפי דרכו של בית הלוי עדיין כל אחד יצטרך לבדוק עצמו היטב היטב, האם חוסר הפעולה מצדו נובע מביטחון או מעצלנות.

דוגמא לדבר חגירת חגורות בטיחות, פעולה שהמאמץ הנדרש לעשותה הוא קטן ביותר והמוגבלות הנגרמת בעטיה אינה בלתי נסבלת, ובכל אופן נדרש מאמץ ממשלתי, הן ע"י אכיפה משטרתית והן ע"י פרסום רחב על מנת לשכנע את הציבור לחגור חגורות בטיחות.

בספר אמונה ובטחון לחזו"א (פרק ב), התייחס לבקשתו של יוסף משר המשקים להצילו. והסביר החזו"א שהמדרש אינו אומר שיוסף חטא בחוסר ביטחון, אלא הפעולה שעשה היתה בלתי יעילה, כיון ששר המשקים מראש לא התכוון להציל את יוסף היות שהוא איש רהב ושחץ. ולכן הפעולה של פניה לשר המשקים היתה ללא תכלית. דוגמא לדבר מי שמחכה לאוטובוס וכל הזמן בודק האם האוטובוס מגיע מעבר לאופק, פעולה שאין לה ולא כלום למען הבאת האוטובוס ולכן ניתן להגדירה כחוסר ביטחון. ואלו דברי החזו"א (שם):

"וחזו"ל אמרו במד"ר מקץ כי השתדלותו של יוסף הצדיק לבקש משר המשקים והזכרתני, היתה כזלזול במדת הבטחון. ואמרו: "אשרי הגבר אשר שם ד' מבטחו - זה יוסף, ולא פנה אל רהבים וגו', שבשביל שפנה אל שר המשקים נתוסף לו שתי שנים". ר"ל יוסף שאין הצלתו תלוי בהשתדלות וכל מיד ד', אבל בהיות שנתחייב האדם בפעולות ולא לסמוך

אניסא, חייב יוסף את עצמו לשמש בהזדמנות זו ולבקש משר המשקים. ואמנם בהיות שלפי תכונת הרהבים אין בטבעו לזכור ולהיטיב, אין ראוי המעשה הזה רק מתוך יאוש, והמיואש עושה כל מה שיכול אף דברים הרחוקים מכל תועלת. אבל אין לבוטח לעשות כמו אלה, ואין פעולה זו מפעולות החובה, ויש במעשה זה כעין זריית אבק על זוהר האמונה ובטחון, ואחרי שאינה חובה היא אסורה. וכונת חז"ל על הפעולה ולא על מדת הבטחון של יוסף חלילה".

בדברי החזו"א אנו שומעים התנגדות נחרצת לפירושו של בית הלוי. ומסקנת החזו"א היא שכל מעשה ופעולה שמגבירים את הביטחון יש חיוב לבצעה. כיון שנתחייב האדם בפעולות ולא לסמוך על הנסים.

דיבוי השתדלות ומיעוט הסתמכות על הנס

במסכת שבת (דף לב עמוד א) לימדנו רבי ינאי כך:

"לעולם אל יעמוד אדם במקום סכנה לומר שעושין לו נס - שמא אין עושין לו נס. ואם עושין לו נס - מנכין לו מזכותיו. אמר רבי חנין: מאי קראה (בראשית לב) - קטנתי מכל החסדים ומכל האמות. רבי זירא ביומא דשותא לא נפיק לביני דיקלא".

הציץ אליעזר (חלק י"ד סימן קא) מביא מדברי החת"ס על התורה פרשת משפטים שכל שאדם משתדל יותר כך פחות מנכים לו מזכויותיו ולכן ישנה עדיפות לריבוי ההשתדלות. ואלו דבריו:

"והנה חולה אשר ע"פ הרופא עוסק בסמי רפואה אשר טבעם לרפאות אותו מחליו ולגהה מזורו, כדי לשנות הטבע שלא ירפא באלו הסמים הוא מעשה נס, ואין עוונותיו גדולים כ"כ שהקב"ה יעשה נס נגד הטבע, היינו שלא יועילו לו סמי הרפואה, וכן מי שאינו זוכה שיעשה לו רפואה ע"פ נס, מ"מ אם מתנהג ע"פ הטבע לרפואתו יועילו לו זכויותיו ובפרט רחמי שמים שירפא, ועוד כל מה שהוא יותר בדרך הטבע אין צריך זכות כ"כ לזה ולא ינכו לו מזכויותיו"

המסקנה מכאן היא, שכל שאדם הולך לפי דרך הטבע ומתמגן יותר כך פחות מנכים לו מזכויותיו, אמנם אין זו חובה גמורה, אך בגדר ראוי ורצוי.

השתדלות בעבור הכלל

חובת השתדלות היא גם כאשר יש הבטחה לכלל, ואז לכאורה מנין שהיחיד צריך להתאמץ הרי הכלל מובטח. אולם מדברי הרב קוק אנו שומעים שהיחיד רשאי ואף מחויב לעבור על איסורי תורה חמורים אם זו הדרך היחידה להציל את הכלל. הדבר נלמד מתוך דבריו הבאים בשו"ת משפט כהן (עניני א"י) סימן קמד:

"ואם אנו מוצאים, שמותר וחיוב הוא, בשביל הצלת כלל ישראל, לעבור על ביטול מ"ע בשב ואל תעשה, ש"מ שאותו הבטחון של ההשגחה העליונה אינו פוטר אותנו כלל מחובת ההשתדלות על הצלת הכלל, בכל היכולת שבידנו, ולדי ית"ש נתכנו עלילות איך לקשר את המדות הנראות לנו הפכים: בטחון גמור על קיום האומה מצד אחד וחובת השתדלות בכל מה שיוכל לחזק את קיומה, וק"ו להסיר שום סכנה שתוכל ח"ו להביא עליה השמד וכילוי, די יצילנו", ואנחנו בהדי כבשי דרחמנא למה לך, וחייבים אנו לעשות כל המצוי בידנו. (ורס"ג אומר בס' האמונות והדעות (מאמר י' פט"ו) על מי שאומר שבטוח בדי על עניני עוה"ז בלא השתדלות, שהיא דעה זרה, דא"כ יאמר ג"כ על עניני עוה"ב, ומה תכלית התורה והמצוות, ומהפרט נלמד על הכלל). וכיון שאנו עושים בשביל הצלת כלל ישראל, שהוא יסוד כל התורה כולה, מגמתה ותכליתה, זהו יסוד כל מיני מגדר מילתא שבעולם, והכל כלול בה".

והרי הדברים ק"ו אם על דבר בטוח כקיום האומה הישראלית שהובטח קיומה לנצח, הותר לעבור על איסור תורה, ק"ו שיש חובה לעשות כל מה שנדרש על מנת להינצל מכל סכנה שהיא, לאדם הפרטי שאין לו הבטחה שחייו ימשכו לנצח.

והדברים מיוסדים על דברי הרמב"ן בספר בראשית (פרק לב פסוק ד):

"נכתבה הפרשה הזאת (פגישת יעקב עם עשו), להודיע כי הציל הקב"ה את עבדו וגאלו מיד חזק ממנו, וישלח מלאך ויצילהו. וללמדנו עוד שהוא לא בטח בצדקתו והשתדל בהצלה בכל יכולתו. ... וראוי לנו לאחז בדרכו של צדיק שנזמין עצמנו לשלשת הדברים שהזמין הוא את עצמו, לתפלה ולדורון ולהצלה בדרך מלחמה, לברוח ולהנצל".

וכן למד הרלב"ג (שופטים פרק י פסוק ד), שגם מי שבטוח ע"י הבטחה אלוקית נקודתית להצלחה, חייב לעשות הכל על מנת להצליח במעשה ידיו ורק אח"כ באה ברכת הקב"ה:

"להודיע כי מי שהוא נעזר בה' בדבר מה אין ראוי מפני זה שישען על הנס, ויקצר מפני זה מהמציא הסבות אשר יביאוהו אל תכלית ההוא הלא תראה כי גדעון עם היותו מובטח שינצח אויביו, השתדל בהמצאת כל הסבות שיתכן שישלם בהם לו זה, עם העם המעט שהיה עמו".

1. סיכום

המסקנה העולה מתוך המקורות היא שבשעת סכנה, וכיום כל מקום בא"י נחשב כמקום סכנה, יש חיוב על היחיד לפעול להגברת הזהירות, ואינו יכול להיסמך על ההשגחה לבדה, כיון שהשגחת הקב"ה אינה באה לפתור מהשתדלות אלא יוצרת מחויבות של פעולה הן במישור המעשי והן בהעלאת הדיקדוק בקיום המצוות.

יחד עם זה יש חובה לא לפחד מאויבינו ולנהוג כפי שנהג הרב זוננפלד, שבזמן משלחת הרבנים בשנת תרע"ד לגליל אמר כך: "דווקא מפני החשש והפחד שהחלו לקנן בלב הפועלים והאיכרים לאחר רצח השניים, חייבים אנחנו ללכת כדי להוכיח להם שאסור לפחד, ואין להפקיר את הדרכים בין ישוב לישוב אפילו בלילה" (האיש על החומה ח"ב עמ' 305). וכך נהג גם בשנת תרפ"ט, שהלך למול את נכדו, בדרך המובילה לשער שכס, מקום שהיה מועד לפורענות גם בימי שלום, ולא דרך רחוב הבזאר העולה לשער יפו. כשנשאל מדוע הלך דרך שער שכס דוקא, השיב: "וכי נפקיר את רובע ששכס?! הלא אם נפחד ללכת ברחוב זה, יחשבו הם שבאמת הצליחו לגרש אותנו מהרובע... אסור לנו לוותר מפני הפחד על שום רובע ושום פינה בירושלים" (שם, עמ' 175-179).

הצורך להיזהר ולשנות קמעה את הרגלי החיים אמנם מטריד, אך כיון שזו הדרישה ההלכתית יש לבצעה.

וכן כתב בעלון באהבה ובאמונה (מספר 136), הרב שלמה אבינר, במאמר שכותרתו סע ממוגן, ושם חילק את הנסיעה בכבישים לשלושה סוגים שונים.

א. כביש מסוכן בתכלית הסיכון, יש חובה להתמגן.

ב. כביש שקורה בו משהו מידי פעם, יש עצה לנסוע ממוגן

ג. כביש בטוח מכל צד, סע כרגיל.

למדנו בירושלמי (מסכת תענית פרק א הלכה א):

"מתוך חמשה דברים נגאלו ישראל ממצרים, מתוך הקץ, מתוך צרה,

מתוך צווחה, מתוך זכות אבות, מתוך תשובה".

תקוותי שמאמר זה יגרום לכך, שע"י ריבוי השתדלות האנושית יתרבו במרכיבי הגאולה (האחרונה הדומה לראשונה), הקץ, זכות אבות ותשובה ויתמעטו הצרה והצווחה.